

İHYA

İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi / İhya International Journal of Islamic Studies

Kur'ân-ı Kerîm'de "Doğu-Batı" Metaforu

The "East-West" Metaphor In The Qur'an Its Like

Fatih TİYEK (Sorumlu Yazar)

Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Theology, Department of
Tafsir, Kahramanmaraş/Türkiye
fatihdiyek@ksu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8225-479X

Celal KIRCA

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Retired Faculty Member
ckirca28@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-4668-2743

Makale Bilgisi / Article Information	
Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	24 Nisan 2023 / 24 April 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	07 Haziran 2023 / 07 June 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	20 Temmuz 2023 / 20 July 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Temmuz 2023 / July 2023
Cilt / Volume: 9, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 721-740.	

Atıf / Cite as: Tiyek, Fatih-Kırca, Celal. "Kur'ân-ı Kerîm'de "Doğu-Batı" Metaforu [The "East-West" Metaphor In The Qur'an Its Like]". İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 9/2 (Temmuz/July 2023), 721-740. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8108768>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Fatih TİYEK-Celal KIRCA**). **Yazar Katkıları / Author Contributions:** Çalışmanın Tasarlanması/**Conceiving the Study:** F.T (%55), C.K (%45). Veri Toplanması/**Data Collection:** F.T (%65), C.K (%35). Veri Analizi/**Data Analysis:** F.T (%60), C.K (%40). Makalenin Yazımı/**Writing up:** F.T (%70), C.K (%30). Makale Gönderimi ve Revizyonu/**Submission and Revision:** F.T (%70), C.K (%30). **Çıkar Çatışması/Competing Interests:** Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

OpenAIRE **TR**IZIN **OPEN** ACCESS

Kur'ân-ı Kerîm'de "Doğu-Batı" Metaforu

Öz

Kur'ân, mesajının insanlar tarafından kolayca anlaşılabilmesi için ilk muhataplarının dili aracılığıyla onlara hitap etmiştir. İlk muhatapların dili olan Arapça, kelime hazinesinden üslup özelliklerine kadar birçok unsuru ile Kur'an mesajının aktarılmasını sağlayan bu hitaba aracılık etmiştir. Bu durum ilk muhatapların onu anlamasını kolaylaştırmıştır. Bu hitap sırasında bazı kelimeler hakîkî anlamında kullanılırken bazıları da mecâzî anlamda zikredilmiştir. Bu açıdan âyetlerin kastedilen mana doğrultusunda anlaşılabilmesi için yapılması gerekenlerden biri de kelimeler özelindeki hakîkî ve mecâzî anlam ayırımının isabetli bir şekilde yapılmasıdır. Olması gereken kelime hangi anlamında kullanılmış ise o doğrultuda anlaşılması ve anlamlandırılmasıdır. Aksi takdirde eksik ya da yanlış anlamalar söz konusu olabilmektedir. Kur'ân'da anlamı hususunda hakikat ve mecaz ayırımının net bir şekilde yapılamaması sebebiyle bazı eksik anlamaların söz konusu olduğu kelimelerden ikisi de "doğu-batı" anlamına gelen kelimelerdir. Zira Kur'an'da bazı ayetlerde diğeri olmadan tek başına bazı ayetlerde ise diğeriyle birlikte kullanılan bu iki kelimedeki zaman zaman anlama problemleri söz konusu olabilmektedir. Gerçek anlamında kullanıldığı âyetlerde herhangi bir problem görülmemeyen bu iki kelimenin kalıp olarak genişliğe, esnekliğe, anlamsızlığa ve genelliğe işaret ettiği âyetlerde hakîkî ve metaforik (mecazî) anlam arasında tercih tereddütleri yaşanabilmektedir. İlgili âyetlerin ayrıntılı bir şekilde ele alınıp hangi anlamın tercihe şayan olduğunu ortaya koyma amacını taşıyan bu çalışmamızın benzer durumdaki kelimelerin anlaşılmasına katkı sağlaması ümit edilmektedir. İki kelimenin geçtiği bütün âyetlerin ele alınması çalışmanın kapsamını açacağından bu duruma işaret eden örnek âyetler, tefsirlerdeki açıklamalar doğrultusunda mukayeseli olarak ortaya konulacaktır. Örnekler etrafında ortaya konan hakîkî anlam ile metaforik anlam tercihli farklılıklar, bu tür kelimelerde çok daha titiz davranılması gerektiği bilincinin yerleşmesine de katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Kur'ân, Doğu, Batı, Metafor.

The "East-West" Metaphor In The Qur'an Its Like

Abstract

In order for its message to be easily understood by people, the Qur'an addressed them through the language of its first addressees. Arabic, the language of the first interlocutors, mediated this address, which provided the transmission of the message of the Qur'an with its many elements from vocabulary to stylistic features. This situation made it easier for the first interlocutors to understand its. During this address, some words were used in their literal meaning, while others were mentioned in a figurative meaning. In this respect, one of the things that needs to be done in order for the verses to be understood in line with the intended meaning is to make the correct distinction between the literal and figurative meanings of the words. It is appropriate to understand and make sense of the word in the direction in which it is used. Otherwise, there may be incomplete understandings or misunderstandings. Due to the inability to make a clear distinction between literal meaning and figurative in the Qur'an, two of the words that have some incomplete understanding are words that mean "east-west". Because in some verses of the Qur'an, in these two words, which are used alone without the other, and in some verses together with the other, may have problems of understanding from time to time. In the verses where these two words, which do not have any problems

in the verses where they are used in their literal sense, point to breadth, flexibility, meaninglessness and generality as patterns, there may be hesitations in choosing between the literal and metaphorical (figurative) meanings. It is hoped that this study, which aims to examine the relevant verses in detail and to reveal which meaning is more appropriate, will contribute to the understanding of words in similar situations. Since it will be beyond the scope of the study to deal with all the verses in which the two words are mentioned, the sample verses pointing to this situation will be presented comparatively in line with the explanations in the commentaries. The differences between the literal meaning and the metaphoric meaning, which are revealed around the examples, will also contribute to the awareness of the need to be more meticulous in such words.

Keywords: Tafsir, Quran, East, West, Metaphor.

Extended Abstract

In order for its message to be easily understood by people, the Qur'an addressed them through the language used by the first addressees. Its content, style of expression, words and concepts have been chosen to mediate human understanding. While the message is given directly in some verses, in some verses it is presented through many elements that facilitate understanding such as representation, simile, oath, repetition, question, comparison, and parable in order to be adopted and not forgotten. In addressing the addressee, some words were used in their literal sense, while others were part of the figurative meaning. This diversity in the style and the different possibilities regarding the words have increased the impact power of the message as they are the issues that the addressee knows and uses. Since this preferred way of addressing is the style and expressions used by the first addressees, it was easily understood by many people in line with its purpose from the moment it started to descend. This convenience, which is the result of addressing the addressee with the language it can understand and the style he/she is used to, does not mean that there has been no problem in the historical process and today regarding its understanding. From time to time, for some verses, there may be differences in preference regarding the meaning of the word in it. One of the reasons for these differences is the inability to distinguish whether the word is used in a literal or figurative sense.

In some of the verses, explanations based on misunderstanding or incomplete understanding can be seen due to the inability to make a clear distinction between truth and figurative. In this respect, this probable situation regarding the words should be taken into account in order to understand the verses in line with the intended meaning, and the words used in the literal sense and the words used in the figurative sense should not be accepted as the same meaning. Therefore, in cases where the literal meaning is not sufficient in understanding words and patterns, indirect expression forms, especially figurative, should be taken into account. Because in some words in the Qur'an, the fact that the literal meaning and the figurative meaning cannot be distinguished can cause comprehension problems. Due to the inability to make a clear distinction between literal and figurative meanings in the Qur'an, two of the words in which there are question marks in some verses about their meaning are words that mean "east-west". From these two words, "sh-r-q" and its derivatives, which corresponds to the east, and "gh-r-b", which corresponds to the west, and its derivatives are mentioned in many verses. The usage and number of the two words are in a variety that requires examining them in the context of different meaning possibilities in each verse. Because in some of these verses, two words are used as a pattern with the connecting letter between them, while in others they are used alone without the other. According to the use of the two words together or separately, different possibilities become possible in terms of literal and figurative meanings. For this reason, how these two words are used and their general meaning based on their usage

should be examined, and which meaning is meant according to the context in which they are used should be determined correctly.

In the verses where two words are used alone without the other, since there is no figurative in general, the words can be easily understood with their true meanings. In this usage, understanding both words in their true sense does not cause confusion and does not raise question marks. However, in the patterns formed together with the connection letter between them, there are some differences in terms of which literal meaning and figurative meaning will be preferred in tafsir works. While some tafsir explanations about the verse are based on the real meanings of the words, some are based on the figurative meaning. These differences in tafsir works naturally cause the interlocutor to be hesitant about which meaning he should prefer. The fact that the distinction between literal and figurative meanings cannot be made completely creates a metaphor for the addressee. Because two meanings fit into one form and the addressee experiences a mental confusion about which meaning is correct. In this respect, it should be carefully evaluated which of the verses in which these two words are used means the literal meaning and which means the figurative meaning. Considering the probable situation regarding the words, a detailed analysis should be made about what meaning the preference should be. The literal meaning should not be preferred in the verses where the figurative meaning is in question, and thus, some question marks should not be allowed to arise in the mind of the addressee and misunderstandings should not be allowed to come to the fore.

The probable situation regarding the literal and figurative meaning of the words "East-West", the different ways in which the words are used, and the extent of the change in the meaning according to the preferred probability require a detailed examination of the issue. Therefore, in this study, which will draw attention to the effect of the distinction between literal and figurative meanings on the meaning, the effect of the issue on the meaning of the verses of the Qur'an is discussed specifically for the words "east-west". Because in terms of their context, it is necessary to reveal in which verses and usage of these two words the real meaning and in which verses and usages the figurative or metaphoric meaning is more accurate and suitable for preference. Because, according to the preferred literal or figurative meaning of these two words, there are serious differences in the assumed meaning of the verse. This study, which aims to examine the relevant verses in detail in this direction and to reveal which meaning is more appropriate, will also contribute to the understanding of words in similar situations. Awareness will be raised about the causes and consequences of a possible problem that may be encountered in understanding the verses. It will provide preliminary information on how words with similar usage should be understood. The meaning changes of the words "east-west", which we will evaluate in detail in our study, according to the literal meaning and metaphoric meaning will also contribute to the establishment of the awareness that such words should be treated much more carefully.

Giriş

Kur'ân, insanlığın iyiye, doğruya ve güzele yönelmesi; bu doğrultuda emir ve yasaklarının gözetilmesi için gönderilmiş son ilahi kitaptır. Allah, Kur'ân'ı göndererek dünya hayatında imtihandan geçen insanoğluna mesajları aracılığıyla destek olmuştur. Tabir yerindeyse Kur'ân, onun imtihanının kaynak kitabı olmuştur. Hayatındaki önemi ve kendisine rehber olarak gönderilmesi sebebiyle de insanın anlamasını her daim gözetmiştir. Muhtevası, ifade tarzı, kullanılan kelime ve kavramlar insanın verilmek istenen mesajı almasına aracılık edecek şekilde seçilmiştir. Seçilen üslup ve kullanılan ifadeler sebebiyle de nüzûlünden itibaren amacı doğrultusunda birçok insan tarafından kolayca anlaşılmuştur.

Kur'ân'da daha çok insanın anlaması için tekdüze bir anlatım yerine mesajlar çeşitli üslup özellikleriyle sunulmuştur. Aynı mesaj doğrudan verildiği gibi benimsenmesi ve unutulmaması için temsil, teşbih, yemin, tekrar, soru, mukayese, kıssa gibi anlamayı kolaylaştırıcı birçok unsur aracılığıyla da aktarılmıştır. Bu aktarım sürecinde kelimeler bazen hakîkî anlamında bazen de mecâzî anlamda kullanılmıştır. Kur'ân'ın, amacı doğrultusunda anlaşılabilmesi için bu ifade çeşitliliği dikkate alınmalı, içerisinde hakîkî anlamda kullanılan kelimeler ile mecâzî anlamda kullanılan kelimeler eş değer görülmemelidir. Farklı kelimeler için geçerli olan bu titizlik aynı kelimenin bazı âyetlerde hakîkî anlamda bazı âyetlerde ise mecâzî anlamda kullanılmasında da gözetilmelidir. Hakîkî anlamda kullanılan kelimeler hakîkî anlamda, mecâzî anlamda kullanılan kelimeler ise mecâzî anlamda anlaşılmalıdır. Ancak bu ideal durum bazen meal ve tefsirlerde yakalanamamaktadır. Hakikat ve mecâz ayırımı net bir şekilde yapılamadığında yanlış ya da eksik anlamaya kapı aralayacak izahlar görülebilmektedir.

Kur'ân'da hakikat ve mecâz ayırımının açık bir şekilde yapılamaması sebebiyle bazı eksik anlamaların söz konusu olduğu kelimelerden ikisi de "doğu-batı" kelimelerdir. Bu iki kelimenin gerçek anlamında kullanıldığı âyetlerde herhangi bir problem görülmemektedir. İkisinin bir arada kullanıldığı ve hakîkî anlamdan ziyade mecâzî anlamın söz konusu olduğu âyetler ile ilgili ise meal ve tefsirlerde bazı kapalılıklar söz konusu olabilmektedir. Bu tür âyetlerde kelimelerin gerçek anlamıyla anlamlandırılması bazı soru işaretlerine ve belirsizliklere imkân tanımaktadır. Bu iki kelime ile ilgili gerçek anlam ile mecâz anlam ayırımının tam manasıyla yapılamaması muhatap tercihi ile ilgili bir metafor oluşturmaktadır. Çünkü bir forma iki anlam sığmakta ve muhatap hangisinin doğru olduğu noktasında zihni bir karmaşa yaşamaktadır. Çalışmamızın başlığında kullanılan metafor, metaforik bir ifadede görülen iki anlam arasındaki gerilimin sonucuna işaret etmektedir. Lafzî anlam ile mecâz anlam ikileminde lafzî anlamın geri plana düşmesi metaforik anlamı etkin kılmaktadır.¹ Bu açıdan çalışmamız içerisinde kullanılan metafor kelimesi bazen muhatap açısından oluşan anlam ikilemini bazen de Türkçe sözlükte kullanıldığı üzere "mecaz"ı ifade etmektedir.² Bu durumun Kur'ân âyetlerinin anlamına etkisi ise "doğu-batı" kelimeleri üzerinden ele alınmıştır. Çünkü bağlamları itibarıyla bu iki kelimenin hangi âyetlerde hakîkî; hangi âyetlerde mecâzî yani metaforik anlamın daha doğru ve tercihe şayan olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Bu içeriğiyle çalışmamız Ahmet Küçük tarafından "*Kur'ân'da Doğu-Batı ve Aydınlanmanın Kaynağı*" isimli makale ile bazı benzerlikler gösterse de yöntem ve amaç bakımından

---

¹ Behlül Tokur, "Kur'ân'da Soru Kalıpları ve Metaforlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 107.

² Bkz. Komisyon, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 1665.

aralarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu çalışmada doğu batı kavramları nüzul süreci özelinde değer eksenli olarak ve aydınlanma ile de bağlantı kurularak ele alınmıştır.³ Bizim çalışmamız ise bu iki kavramın Kur'an'daki kullanımları ve bu kullanıma göre hakîkî veya mecâzî anlamın tercihi ile ilgilidir. Ayrıntılı bir şekilde dikkat çekilen örnekler çerçevesinde hangi âyette hangi tercihin yapılması gerektiği gerekçeleriyle birlikte ortaya konmaya çalışılmaktadır.

“Doğu - batı” kelimeleri özelinde yapılacak bu çalışma hakkında hakikat-mecaz ayırımının yapılması gereken benzer durumdaki kelimelerin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır. Zira hakîkî ve metaforik anlam tercihinin dayalı olarak ortaya çıkan anlam farklılıkları bu tür kelimelerde çok daha titiz davranılması bilincinin yerleşmesine de katkı sağlayacaktır.

1. Doğu – Batı Kavramlarının Etimolojisi

Doğu kelimesinin Arapçası شرق'dır. Fiil olarak “parlamak, aydınlatmak, ışık yaymak, yarmak, karışmak” gibi anlamlara da gelmektedir.⁴ Fiil, “yüzün kan ve kırmızı renk ile kızarması ve suyun boğazı tıkaması” anlamını da ifade etmektedir. Kelimenin mastar hâli olan “الشَّرِق” ve “الشرق” “güneşin doğduğu mekân” için kullanılmaktadır.⁵ “الشَّرِق” mastarı batı anlamına gelen *ğarb* kelimesinin zıddı olup *doğu* anlamına da gelmektedir. Bu kelime bir tür kuş için de kullanılmaktadır. “Doğuş” anlamına gelen “الشروق” kelimesi de bu kökten türemiştir.⁶ المشرق doğu yönüne ve güneşin doğduğu mekâna işaret etmektedir. İkil kullanımı ile yaz ve kış dönemlerindeki doğuşa, çoğul kullanımı ile de senenin bütün günlerindeki ya da mevsimlerindeki güneşin doğması ile ilgili farklı vakitlere işaret etmektedir.⁷ شرق fiili girmiş olduğu kalıp ve bablara göre zengin bir kullanıma sahiptir. Boyadaki kırmızı renk anlamındaki شَرْقِي kelimesi⁸, toprağın su ve nem ile canlanması için kullanılan “الشَّرِقَة”, safran ile su geçirmez hâle getirmeyi ifade eden “الشَّرِيق” de bu kökten türemiş kelimelerdir. شرق الموتى tabiri kişinin nefesinin kesilmesini veya hayatın kısalığını ifade etmek için kullanılmaktadır.⁹

Batı kelimesinin Arapçası ise غرب'dır. Fiil, olarak “devam etmek, ısrarcı olmak, sürgün etmek, çekilmek, terk etmek, uzaklaşmak, batmak, kaybolmak, yok olmak, sürgüne göndermek, izini silmek, bilinmemek” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰ Tıpkı المشرق kelimesinin kullanımında olduğu gibi المغرب kelimesi ise “batı yönüne ve güneşin battığı mekâna” işaret etmektedir. İkil kullanımı ile yaz ve kış dönemlerindeki batışa, çoğul kullanımı ile de senenin bütün günlerindeki ya da mevsimlerindeki güneşin batması ile ilgili farklı vakitlere işaret edilmektedir.¹¹ Kelimenin farklı kalıplarda geniş bir kullanımı bulunmaktadır. Örneğin العُرب “sulama günü, büyük kova, göz yaşı, hızlı, kenar, uç,

³ Ahmet Küçük, “Kur'an'da Doğu-Batı ve Aydınlanmanın Kaynağı”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2006), 181-196.

⁴ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, (Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, ts.), 8/316-320.

⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 8/317.

⁶ Ebû 'Abdurrahman el-Ferâhidî Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/326-327.

⁷ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğıb Isfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1435/2014), 451.

⁸ Halil b. Ahmed *Kitâbu'l-'Ayn*, 3/326.

⁹ Bu kullanımlar için bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 8/316-320.

¹⁰ Halil b. Ahmed *Kitâbu'l-'Ayn*, 3/270-273; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 8/112-119.

¹¹ Râğıb İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 451, 604.

varılacak nokta" gibi birçok anlama gelmektedir. Hanımını boşayan bir kişi onun serbestliğini, istediği yere gitme hakkına sahip olduğunu ifade etmek için *حَبْلِكَ عَلَى غَارِبِكَ* tabirini kullanmaktadır.¹²

Arap dilinde *شرق* ve *غرب* kelimelerinden her birinin tek başına kullanımının yanında ikisinin birlikte mecâzî anlamda kullanımı da bulunmaktadır. Örneğin birine vurmanın neticesinde onun yaşadığı sarsıntıyı ifade etmek için *يداه غرّبت رجلاه* deyimini kullanılmaktadır. Bu deyim ile kişinin yaşadığı sarsıntının şiddeti anlatılmaya çalışılmaktadır.¹³ *شرق وغرب* "her yöne gidip gelmek, her yeri dolaşmak" anlamını ifade etmektedir.¹⁴ *شرقاً و غرباً* kalıp olarak diğer yönleri de kapsayacak şekilde "her yön" anlamına gelmektedir. Yine bu iki kelimenin birlikte kullanıldığı *جاء مشارق الأرض ومغاريبها* cümlesi sefer ve gezip dolaşmanın çokluğuna, çokça yapılmasına işaret etmektedir.¹⁵

Sözlük anlamları ile ilgili bilgilerden çıkarılacak sonuca göre bu iki kelime tek başına kullanıldığında birbirlerine göre biri karanlığın diğeri aydınlığın, biri doğmanın diğeri batmanın, biri başlangıcın diğeri bitişin olacak şekilde birbirlerine göre iki uca işaret etmektedir. İkisi bir arada kullanıldığında ise, iki uçtan ziyade mecazen daha geniş bir anlam ifade etmektedir. Yön olarak ikisinin tek başına ifade ettiğinden çok daha fazlasını ifade eder hâle gelmektedir. İkisinin beraber kullanıldığı kalıplar ve mecâzî ifadeler sadece doğu ve batıyı değil kuzey ve güneyi de içine alacak bir genişliği, hatta bazı durumlarda sınırsızlığı yansıtmaktadır.

2. Kur'ân'da Doğu – Batı Kavramlarının Kullanımı

Kur'ân muhtevasını incelediğimizde *doğu* ve *batı* anlamlarına karşılık gelen kelimeler ve türevleri birçok âyette kullanılmaktadır. Hangi anlamları ifade ettiğine dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu iki kelime bazı âyetlerde diğeri olmaksızın bazılarında ise diğeri ile birlikte kullanılmaktadır. Bu iki kelimedenden *doğu* anlamındaki *شرق* ve onun türevleri Kur'ân'da toplam on yedi âyette on yedi defa geçmektedir. Farklı kalıplarda ve bağlamlardaki bu kullanımlarda bir âyette fiil hâliyle¹⁶, bir âyette mastar olarak¹⁷, iki âyette ismi zaman kalıbıyla¹⁸, iki âyette ismi mensûb olarak¹⁹ ve on bir âyette ise ismi mekân olarak yer almaktadır. Tekil olarak *المشرق* şeklinde altı âyette geçen ismi mekân hâli²⁰, iki âyette ikil²¹, üç âyette ise *المشارك* şeklinde çoğul²² olarak ifade edilmektedir. Kelimenin bütün kullanımları, anlamı ile ilgili başlıkta ayrıntısına işaret edileceği üzere, çalışmamızın içeriği kapsamında değerlendirilebilecek türdendir.

Batı anlamındaki *غرب* ise farklı kalıp ve bağlamlarda toplam on altı âyette on sekiz kez geçmektedir. Bunlardan *غرائب* şeklindeki kullanımı²³ ile Maide 5/31. âyette iki kez geçen karga

---

¹² Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 8/112-116.

¹³ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 8/115.

¹⁴ Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-luğati'l Arabiyyeti'l-muâsıra*, (Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 1429/2008), 2/1192.

¹⁵ Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-luğati'l Arabiyyeti'l-muâsıra*, 2/1193.

¹⁶ ez-Zümer 39/69.

¹⁷ Sâd 38/18.

¹⁸ el-Hicr 15/73; eş-Şuarâ 26/60.

¹⁹ Meryem 19/16; en-Nûr 24/35.

²⁰ el-Bakara 2/115, 142, 177 ve 258; eş-Şuarâ 26/28; el-Müzzemmil 73/9.

²¹ ez-Zuhruf 43/38; er-Rahmân 55/17.

²² el-A'râf 7/137; es-Sâffât 37/5; el-Meâric 70/40.

²³ Fâtır 35/27.

anlamındaki غُراب kelimesi dışındaki on beş kullanımı çalışmamızın içeriği kapsamında değerlendirilebilecek türdendir. Çalışmamızın kapsamına giren bu kullanımlarda kelime 2 âyette fiil olarak²⁴, bir âyette mastar hâliyle²⁵, iki âyette ismi mensûb şeklinde²⁶ geçmektedir. Kelimenin tekil olarak المغرب şeklinde yedi âyette geçen ismi mekân hâli²⁷, bir âyette ikil²⁸, iki âyette ise المغرب şeklinde çoğul²⁹ olarak ifade edilmektedir. İki kelimenin kullanıldığı âyetlerden de anlaşılacağı üzere çalışmamız kapsamında değerlendirilebilecek on âyette ikisi birlikte kullanılırken, yedi âyette شرق kelimesinin türevleri, dört âyette beş defa ise غرب kelimesinin türevleri tek başına geçmektedir. Birlikte kullanım ile tek kullanıma göre de anlamda bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. Bu açıdan kelimenin kullanımına göre kastedilen anlamını ele almak faydalı olacaktır.

2.1. Hakîkî Anlamıyla Kur'ân'da Doğu-Batı

Çalışmamız kapsamında شرق kelimesi farklı türevleri ile birlikte düşünüldüğünde “doğmak, parlamak, aydınlatmak” gibi anlamları ifade etmektedir. Bu anlamlar kök itibarıyla kelimenin hakîkî anlamlarıdır. Güneşin doğduğu yer ve zamana atfen yön olarak “doğu” da kelimenin hakîkî anlamı kapsamında değerlendirilebilecek bir anlamdır. Kelime Kur'ân'daki bazı kullanımlarında bu hakîkî anlamlarından biriyle yer almaktadır. Bu kullanımlarda doğal olarak mecazen başka bir hususa işaret bulunmamaktadır. Farklı kalıp ve türevleri ile karşımıza çıkan bu kullanımların bir örneği, fiil olarak أَشْرَقَتْ şeklinde Zümer sûresi 39/69. âyette geçmektedir. Failinin yeryüzü olduğu bu kullanımda kıyametin kopmasından sonra, Allah'ın nuruyla yeryüzünün aydınlanacağını ifade etmektedir.³⁰ Kelimenin hakîkî anlamda kullanıldığı bir diğer örnek de Sâd sûresi 38/18. âyette الاشراق şeklindeki kullanımdır. Bu âyette الاشراق kelimesi “güneşin ışık saçtığı, etrafı tam olarak aydınlattığı, ışığının berrak olduğu” zamanı ifade etmektedir.³¹ Kelime farklı kalıpla مشرقين şeklinde iki âyette³² de güneşin doğduğu vakte işaret etmektedir. Hicr sûresinde Lût kavminin helak vakti; Şuarâ sûresinde ise Firavun ve adamlarının Mısır'dan çıkan İsrailoğullarının peşine düştüğü vakit için kullanılmıştır. Her ikisinde de güneşin doğduğu sabahın erken vakti kastedilmektedir.³³ İsmi mensûb formatıyla مَرْيَمَ şeklinde geçen Meryem sûresinde مَرْيَمَ kelime Hz. Meryem'in inzivaya çekildiği yerin Beytülmakdis'in “doğu” tarafı olduğuna işaret etmektedir.³⁴

غرب kelimesi ise kullanıldığı bağlama göre farklı türevleri ile birlikte hakîkî anlamıyla “batmak, kaybolmak, kararmak” gibi anlamları ifade etmektedir. Güneşin battığı yer ve zamana atfen, yön olarak “batı” da kelimenin hakîkî anlamlarındandır. Kelimenin Kur'ân'daki

²⁴ el-Kehf 18/17 ve 86.

²⁵ Tâhâ 20/130

²⁶ en-Nûr 24/35 ve el-Kasas 28/44.

²⁷ el-Bakara 2/115, 142, 177 ve 258; el-Kehf 18/86; eş-Şuarâ 26/28; el-Müzzemmil 73/9.

²⁸ er-Rahmân 55/17.

²⁹ el-A'râf 7/137; el-Meâric 70/40.

³⁰ Bkz. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturidî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 8/707.

³¹ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 5/249.

³² el-Hicr 15/73; eş-Şuarâ 26/60.

³³ Muqâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muqâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhate, (Beyrût: Müessesetü't-Târîhi'l-‘Arabî, 2002), 2/433 ve 3/266.

³⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/11.

kullanımlarından bir kısmı bu kapsamda bir anlam ifade etmektedir. Fiil olarak kullanıldığı ve failinin güneş olduğu Kehf sûresi 18/17 ve 86. âyetlerde kelime "güneşin batmasını, kaybolmasını" ifade etmektedir. 86. âyetteki bir diğer kullanımı ise مغرب şeklinde ismi mekân formatındadır. Güneş kelimesine muzaf olan مغرب içinde bulunduğu bağlam itibarıyla "batı" yönünü ifade etmektedir. Çünkü kelimenin içinde bulunduğu bağlamda Zulkarneyn'in gittiği batı yönündeki Atlas Okyanusu ya da Karadeniz ile orada şahit olduğu güneşin batışı anlatılmaktadır.³⁵ Mastar şekliyle غروبها ifadesiyle yer aldığı Tâhâ sûresi 130. âyette ise güneşe raci olan müennes zamire muzaf olarak güneşin batmasını anlatılmaktadır. İsmi mensûb formatıyla yer aldığı Kasas sûresi 28/44. âyetteki بجانب العربي ibaresinde ise kelime yine "batı" yönüne işaret etmektedir. Kelimenin ifade ettiği yer, Sînâ dağının batı tarafında Hz. Mûsâ'nın Allah ile olan mîkâtının gerçekleştiği yerdir. Âyette Hz. Peygamber'e hitap edilerek onun Hz. Musa'nın mîkâtta Allah'ın buyruklarına muhatap olurken onun mîkât için seçtiği ve batı tarafta bekleyen temsilciler arasında bulunmadığı anlatılmaktadır.³⁶

İki kelimenin gerçek anlamıyla aynı âyette kullanıldığı tek örnek Bakara 2/258. âyette görülmektedir. مَشْرِقٌ ve مَغْرِبٌ kalıplarıyla "güneşin doğduğu yer ve battığı yer" anlamında Hz. İbrahîm'in Nemrud'a Allah'ın koyduğu güneşin doğudan doğma düzenini değiştirip onu batıdan doğar hâle getirme teklifini içeren meydan okumayı anlatan âyetin içinde geçmektedir.³⁷

Hakîkî anlamıyla kullanıldığı bütün bu âyetlerde شرق ve غرب kelimelerinin türevleri doğu ve batı yönüne ya da güneşin doğduğu ve battığı yer/zaman ile bunlarla ilişkili sabah ve akşam vakitlerine işaret etmektedir. Bu kullanımların Bakara 258. âyet dışındakilerin tamamında iki kelime arasında zıtlık ilişkisi bulunmasına rağmen ikisi bir arada yer almamıştır. Yani hakîkî anlamıyla شرق kelimesinin yer aldığı âyetlerde غرب kelimesi; غرب kelimesinin yer aldığı âyetlerde ise شرق kelimesi geçmemektedir. Anlatılan husus itibarıyla ikisinin aralarındaki anlamsal zıtlık sebebiyle bir arada kullanılabileceği âyetlerde dahi eş ya da yakın anlamlı başka kelimeler tercih edilmiştir. Örneğin Sâd sûresi 38/18. âyette sabah vakti için الاشرق kelimesi kullanılırken zıddı yani akşam vakti için ise العشي kelimesi kullanılmıştır. Diğer yandan Kehf sûresi 18/17. âyette güneşin batmasını ifade eden غربت fiilinin zıddı olarak ise طلعت fiili yer almıştır. Benzer bir durum Tâhâ sûresi 20/130. âyette de söz konusudur. Zira bu âyette de غروب kelimesinin zıddı olarak طلوع kelimesi yer almaktadır.

2.2. Metaforik (Mecâzî) Anlamıyla Kur'ân'da Doğu-Batı

Hakîkî anlamı itibarıyla "doğu, doğma yeri/zamanı" olarak anlamlandırılan مَشْرِقٌ ve مَغْرِبٌ ile "batı, batma yeri/zamanı olarak anlamlandırılan غَرْبٌ ve غَرْبٌ kelimesi Kur'ân'daki birçok âyette tek başına değil de diğeriyle birlikte kullanılmaktadır. İçinde bulunduğu bağlamları itibarıyla bu kullanımlarda yer alan her iki kelime de diğeriyle bir bütünü oluşturmaktadır. Aralarındaki atıf harfi ile birbirine bağlanarak bir kalıp olarak ifade edilmektedir. İkisi aracılığıyla oluşturulan bu bütünde ya da kalıpta hem doğu hem de batı diğeriyle tamamlayan bir sembol konumundadır. Bütündeki مَشْرِقٌ ve مَغْرِبٌ kelimesi doğuşun, ortaya çıkışın, aydınlığın; غَرْبٌ ve غَرْبٌ ise batışın, yok oluşun ve karanlığın sembolü olarak genişliği de ihtiva eden iki ucu ifade etmektedir.³⁸ Bu yönüyle iki kelime kendi

³⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 3/578.

³⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/509.

³⁷ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/409.

³⁸ Bu anlamlar için bkz. Ahmet Küçük, "Kur'ân'da Doğu-Batı ve Aydınlanmanın Kaynağı", 182-183.

müstakil anlamlarından ziyade diğerine göre karşı ucu, sınırı anlatmaktadır. Dünyanın hareketlerine göre mevsimsel anlamdaki değişiklikler sebebiyle de bu genişliği belli iki noktaya sabitlemek mümkün olmamaktadır. Her biri bir uca, bir sınıra işaret etse de kalıp olarak daha çok genişlik kastedilmektedir. Bu yönüyle de esneklik ve sınırsızlığı da ifade etmektedir. Bu durum da temelde doğu ve batı anlamına gelen bu iki kelimenin hakîkî anlamının yanında metaforik anlamını da akla getirmektedir. Aksi takdirde yani bu iki kelimeyi sadece hakîkî anlamında kabul edip içinde bulunduğu terkihi bu doğrultuda anlamlandırmak bazı soru işaretlerini ve belirsizlikleri gündeme getirmektedir. Örneğin âyetlerde “Doğu ve batının rabbi” denilmesine karşın niçin hiçbir âyette “Kuzey ve güneyin rabbi” tabiri kullanılmamaktadır? “Doğu ve batının rabbi” tabiri hakîkî anlamda kabul edildiği takdirde Allah Teâlâ’nın hükümlerliliği ve yüceliği hususunda akla gelebilecek bir kısıtlama nasıl giderilecektir? İşte bu ve benzeri soruların da cevaplandırılabilmesi için somut örnekler etrafında hangi âyetin nasıl bir metaforu ihtiva ettiğini ayrıntılı bir şekilde ele almak faydalı olacaktır. İki kelimenin birlikte kullanıldığı âyetlerin ayrıntısına temas, kastedilen anlamın ortaya konmasına da katkı sağlayacaktır.

2.2.1. Tevhidin Örneği Olarak Doğu Batı

Kelime olarak doğu ve batı anlamlarına gelen مَشْرِق ve مَغْرِب Allah Teâlâ’nın hükümlerliliğine dikkat çekilen bağlamlarda da geçmektedir. Bu iki kelimenin yer aldığı tevhidin göstergesi mahiyetindeki ifade toplam dört âyette geçmektedir. Bunların ikisinde “doğu” ve “batı” anlamına gelen kelimeler tekil formuyla, diğer ikisinde ise ikil ve çoğul formuyla yer almaktadır.

قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ

Mûsâ, “O, doğunun, batının ve ikisi arasındaki her şeyin Rabbidir. Eğer düşünüyorsanız bu, böyledir” dedi.³⁹

Âyet, Firavun ile Hz. Musâ diyalogu içerisinde Firavun’un 23. âyette ifade edilen “Alemlerin rabbi de neyin nesi?” sorusuna cevap mahiyetinde Hz. Musâ tarafından söylenen sözleri ihtiva etmektedir. Bu kapsamda Hz. Musa, bu âyetin öncesinde Allah hakkında “göklerin yerin ve ikisi arasındakilerin rabbi”⁴⁰, “sizin ve atalarınız rabbi”⁴¹ dedikten sonra bu âyette de bu ifadelerle aynı doğrultuda “doğunun, batının ve ikisi arasındakilerin rabbi” diyerek tevhîd akidesini veciz ifadelerle ortaya koymuştur.⁴² Bu tabirin tevhîd kapsamında olduğunu Müzzemmil sûresi’ndeki رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ âyeti⁴³ de desteklemektedir. Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir diğer âyette ise iki kelime ikil formuyla şu şekilde yer almaktadır.

رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ

O, iki doğunun da rabbi iki batının da rabbidir.⁴⁴

³⁹ eş-Şuarâ 26/28.

⁴⁰ eş-Şuarâ 26/24.

⁴¹ eş-Şuarâ 26/26.

⁴² Hayreddin Karaman vd., Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, 4/151.

⁴³ el-Müzzemmil 73/9.

⁴⁴ er-Rahmân 55/17.

Doğu ve batı anlamına gelen kelimeler her ne kadar ikil formuyla gelmiş olmakla birlikte bu âyetin maksadı da tekil formda olduğu gibi tevhide işaretler. İki kelimeyi de hakîkî anlamıyla ilişkilendiren tefsirlerin bazıları âyetteki ikil kullanımı, güneşin yaz ve kış mevsimlerindeki doğuş ve batış yerlerinin değişmesi ile ilişkilendirmektedir.⁴⁵ Mukatil b. Süleyman'a (ö.150/767) göre, iki doğu güneşin on beş saat süren yılın en uzun günü ile dokuz saat süreli en kısa günündeki doğduğu iki yere işaret ederken iki batı ise, yılın en uzun gecesi ile en kısa gecesindeki battığı iki yere işaret etmektedir.⁴⁶ Bir diğer görüşe göre ise âyetteki ikil form ay ve güneşten dolayıdır. Buna göre bu iki kelime, ay ve güneşin doğudaki ve batıdaki sınırlarına ve onların emirle doğduklarına ve yine emirle battıklarına dikkat çekmektedir.⁴⁷

Âyetteki kelimeleri gerçek anlamıyla kabul edip kullanılan ikil formun gerekçesini izah etmeye çalışan yukarıdaki görüşlerin dışında âyetteki mecâzî yöne dikkat çeken müfessirler de bulunmaktadır. Âyet ile ilgili en kapsamlı açıklamayı yapan Fahrüddîn er-Razî (ö.606/1210), anlam olarak diğer tefsirlerde de yer alan güneşin yaz ve kış mevsimindeki doğuş yerleri görüşü ile ayın ve güneşin doğuşu-batışı görüşünü zikrettikten sonra diğerlerinden farklı olarak üçüncü bir görüşe daha yer vermektedir. Buna göre âyetteki tesniye, yoğunlaştırıcı/birleştirici iki türe delalet etmektedir. Zira her şey, iki kısımda toplanmaktadır. Buna göre âyetteki ikil form ile güneş ve güneş dışında kalanların tamamı kastedilmiştir. Bu durumda "iki doğu" her şeyi içine alan bir bütün kabul edilmektedir. Bu doğrultuda "*Allah, güneşin, ayın ve bunlar dışında aklın ereceği her şeyin doğusunun ve batısının rabbidir*" anlamı da ihtimal dahilindedir. Doğal olarak âyetteki tesniye (ikilik), çoğul mana ifade etmektedir.⁴⁸ İbn Atıyye'nin (ö.541/1147) "iki ucu zikretmek bütünü zikretmek anlamına gelir" görüşü de kastın çoğul olduğu fikrini desteklemektedir.⁴⁹

Tevhide işaret eden tekil ve ikil formun dışında doğu ve batı kelimeleri Meâric sûresi 70/40. âyette ise çoğul kalıbıyla geçmektedir. Lafzen "*doğuların ve batıların rabbine yemin ederim ki*" anlamına gelen *فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ* ibaresi de genellikle Rahmân Suresi'ndeki ikil form doğrultusunda anlaşılmıştır. Buna göre ikil kullanımda kelimeler ay ve güneşin doğuşu ve batışı ile ilişkilendirirken çoğul formda bunlara diğer yıldızlar da eklenmiştir.⁵⁰ Başka bir görüşe göre ise doğular ve batılar şeklindeki çoğul tabir yılın 6 aylık periyodundaki 180 doğuş ve batışa işaret etmektedir. Diğer 6 ayda da benzer bir süreç yaşanmaktadır.⁵¹ Bir başka görüşe göre ise doğular ve batılardan kasıt güneşin yılın her bir gününde farklı yerden doğmasına ve batmasına izafeten 360 doğuş ve batıştır.⁵² "*Doğuların ve batıların rabbi*" terkiibini gerçek anlamdan ziyade mecâzî anlama göre değerlendiren görüşe göre ise burada kasıt gökler ve yerlerdir. Bunlarla da göklerde ve yerlerde bulunanlara işaret edilmektedir. Buna göre âyet, "*Bütün mahlûkatın Rabb'ine yemin ederim*" anlamını ifade etmektedir.⁵³

---

⁴⁵ Örnek olarak bkz. Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 22/197; ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 6/8.

⁴⁶ Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 4/197.

⁴⁷ Mâturidî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, 9/469.

⁴⁸ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 29/100.

⁴⁹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. 'Aṭıyye, *el-Muḥarreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, (Beyrût: Dâru'l-Ḥayr, 2007), 8/165.

⁵⁰ İbn 'Aṭıyye, *el-Muḥarreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 8/413.

⁵¹ Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 4/439.

⁵² Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, 23/283-284.

⁵³ Mâturidî, *Te'vilâtu ehli's-sünne*, 10/213.

Bu durumda cümle, Allah'ın otorite ve yetkisinin genişliğine dikkat çekmektedir.⁵⁴ Bazı tefsirler ise ayete ilmi tefsir anlayışı eksensli yaklaşarak ondan dünyanın yuvarlaklığına, dönmesine, genel anlamda hareket ve hareket kanununa işaret bulmakla⁵⁵ mecâzî daha da genişletmişlerdir.

Doğu ve batı kelimelerinin tekil, ikil ve çoğul formlarıyla yer aldığı ibarelerde tefsirlerdeki bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere Allah Teâla'nın mutlak hükümranlığına vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla bu ifadeler Kur'ân'da yer alan رَبِّ الْعَالَمِينَ ve رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ gibi terkiplerin farklı yönden ve farklı alanları kapsayacak şekildeki ifadesidir. Başka bir ifadeyle, رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ibaresi dikey düzlemde Allah'ın yüceliğine ve hükümranlığına dikkat çekerken رَبِّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ ise buna yatay düzlemde vurgu yapmaktadır. Bu vurgularla sahih Allah inancının yerleşmesi için hem ilk muhatapların hem de sonraki muhatapların algı düzeyleri ve müşahede alanları gözetilmiştir. Nasıllığı ise kelimelere verilen hakîkî anlam ve mecâzî anlama göre değişmektedir. Bazı müfessirler kelimeleri hakîkî anlamıyla izah ederken bazıları hakîkî anlamdan ziyade mecâzî anlam üzerinden kastedilene dikkat çekmektedir. Bu durum, bu iki kelimenin tevhid bağlamında yer aldığı âyetlerdeki anlamıyla ilgili nasıl bir tercihte bulunulması gerektiğini zorlaştırmıştır. Muhatap nezdinde tereddüt yaşanmasına ve kastedilen mananın idrak edilememesine sebep olmuştur.

Muhatabın zihninde oluşan anlam ikileminin giderilmesinde gözetilmesi gereken en belirleyici husus bu ibarelerin yer aldığı âyetlerde verilmek istenen mesajdır. Bu çerçevede âyetler değerlendirildiği zaman Allah'ın hükümranlığına vurgu ve yüceliğe dikkat çekme, mecâzî anlam tercihinde daha hissedilir olmaktadır. Çünkü Muhammed Esed'in (ö.1992) de dediği gibi bu ibareler Allah'ın uzaydaki yörünge hareketlerinin nihaî etkeni olduğunu mecâzî olarak anlatmaktadır.⁵⁶ İki kelimenin kalıp olarak ifade ettiği “bütün dünya, her yön” gibi anlamlar da⁵⁷ buna imkân vermektedir. Başka âyetlerde ve farklı bağlamlarda bir araya gelerek ya da tek başına işaret ettiği “genişlik” anlamı da bu doğrultudaki tercihi kolaylaştırmaktadır.⁵⁸ Aksi takdirde yani kelimeleri hakîkî anlamda kabul edip sadece doğu/batı, iki doğu/iki batı ve doğular/batılar şeklindeki anlamlandırma sınırlılığı akla getirmektedir. Hem yer hem de zaman bakımından doğu ve batının göreceliğinden kaynaklı hangi ve neye göre doğu-batı sorularının akla gelmesi de hakîkî anlam tercihini zorlaştırmaktadır. Çünkü Allah herhangi bir yön dışında bırakılmayacak şekilde her yönün

⁵⁴ Bu iki kelimededen “doğu” anlamındaki مَشْرِقِ Saffât Suresi'nde çoğul formuyla مَغْرِبِ kelimesi ile birlikte kullanıldığı bağlamda ve benzer amaç doğrultusunda رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ şeklinde tek olarak yer almaktadır. (es-Saffât 37/5) Bazı müfessirlere göre bu âyette her ne kadar doğular denilse de batılar da kastedilmektedir. “Sizi sıcağın koruyacak elbiseler var etti” (en-Nahl 16/81) âyetinde soğuşun da anlaşılması gerektiği gibi burada da doğular kelimesinden batıların da anlaşılması mümkündür. Bkz. Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 26/118; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *Nuket ve'l-'Uyûn*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye - Müessesetü'l-Kütübi's-Şekâfiyye, ts.), 5/37-38.

⁵⁵ Ayrıntısı için bk. Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Kur'ân Tefsiri* (İzmir: Anadolu Yayınları, ts.), 12/6382; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2003), 19/595-596.

⁵⁶ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev: Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 3/1097.

⁵⁷ Bu ve benzeri anlamlar için bkz. Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-luğati'l Arabiyyeti'l-muâsıra*, 2/1192-1193.

⁵⁸ Örneğin Zuhuruf Sûresi 43/38. âyette Kur'ân'dan yüz çeviren kimselerin ahirette Allah'ın huzuruna çıkınca şeytana hitaben söylediği يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ (keşke seninle benim aramda iki doğu kadar uzaklık olsaydı) pişmanlık ifadesinde ve el-A'râf 7/137. âyette İsrailoğullarına bahşedilen lütuflara işaretlen kullanılan وَأَوْزَقْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ (Hor görülüp ezilmekte olan o kavmi de ülkenin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık) cümlesinde genişlik vurgusu dikkat çekmektedir.

rabbidir. Dünyanın hareketlerine göre vakti ve yeri değişse de Allah mutlak hükümandır. Bu bakımdan mecâzî anlamdaki genişlik ve kapsayıcılık bu mutlaklığa daha uygun düşmektedir. Bu anlam, dünyanın hareketlerine ve şekline göre doğu ve batı için sabit bir yerin olmamasından kaynaklı göreceliliği de daha iyi yansıtmaktadır. Böyle bir tercihin, kuzey ve güneyi de kapsamaması sebebiyle muhtemel bir sınırlılık yanılgısı ortadan kalkmaktadır.

2.2.2. Esneklik ve Sınırsızlık Bağlamıyla Doğu-Batı

Kur'ân'da مَشْرِقٌ ve مَغْرِبٌ kelimeleri tevhiidin işareti ve göstergesi mahiyetindeki cümleler dışında da geçmektedir. İki kelimenin hakîkî mi ve mecâzî mi anlaşılması gerektiği hususunda benzer bir ikilem yaşanan âyetlerden ikisi ise Bakara sûresi'nde yer almaktadır. Hakkında birçok nüzü'l sebebi zikredilen ilk âyette doğu ve batı kelimeleri şu şekilde geçmektedir.

وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'a yönelmiş olursunuz...⁵⁹

Âyetin nüzü'l sebebi ve onda kastedilen anlam ile ilgili birçok rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan birine göre âyet, yahudilerin kible değişikliği üzerine "Bunları, daha önce yöneldikleri kiblede çeviren nedir?" demeleri üzerine inmiştir. Bir başka rivâyete göre âyet, Müslümanların Kâbe'ye doğru namaz kılmalarının farz kılınmasından önce istedikleri her yöne doğru yönelerek namaz kılabildiklerini göstermektedir. Bir diğer rivâyete göre âyet, Hz. Peygamber'in yolculuk esnasında nafile namazların, savaş ve korku anında da farz namazların dilenen tarafa yönelerek kılınabileceği hükmünü desteklemek için nazil olmuştur. Yolculuk sırasında nafile namazların binek üzerinde bir yön zorunluluğu bulunmadan kılınabileceğini bildirmek üzere inmiş olması da bu kapsamdadır. Bir sefer sırasında çok karanlık bir gecede sahabeden bazılarının farklı farklı yönlere yönelmesi ve durumu Hz. Peygamber'e anlatması üzerine bu âyetin nazil olduğu da rivâyet edilmektedir. Farklı bir rivâyete göre de kibleye yönelerek namaz kılmayan Necaşî'nin cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı ile ilgili yaşanan tereddüt üzerine bu âyet-i kerîme nazil olmuştur.⁶⁰

İki kelime birlikte, benzer bir bağlamda, kible değişikliği sonucundaki sataşmalara ve eleştirilere cevap mahiyetindeki âyette de yer almaktadır.

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلِيَهُمْ عَنِ قِبَلَتِهِمْ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

İnsanlardan bir kısım sefihler, "Onları şimdiye kadar yöneldikleri kiblede vazgeçiren sebep nedir?" diyeceklerdir. De ki: "Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediğini dosdoğru yola iletir."⁶¹

İlk âyet ile ilgili zikredilen birçok sebep ve anlamda olduğu gibi bu âyette de mevzu kibleye yönelmektir. Rivâyetlere göre âyet, Medine'ye hicretten sonra bir müddet Kudüs'e yönelerek namaz kılındıktan sonra Kâbe'ye yönelme emri üzerine yahudi ve münafıklardan bazılarının eleştirileri üzerine nazil olmuştur. Başka bir rivâyete göre ise âyet, kible değişikliği sonrasında Kudüs'e doğru

⁵⁹ el-Bakara 2/115.

⁶⁰ Bu rivâyetler ve ayrıntıları için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 2/449-455.

⁶¹ el-Bakara 2/142.

namaz kılıp bu âyet gelmeden evvel vefat eden Müslümanların namazının sahihliği ile ilgili endişeyi gidermek için nazil olmuştur.⁶²

İki âyetin de nüzûl sebepleri ile ilgili farklı rivâyetler âyetin anlamı ile ilgili birden çok ihtimali destekler mahiyette olmakla birlikte hepsinin ortak noktası kulun Allah'a yönelişine sınır çizmenin, bunu belli bir kalıba dâhil etmenin mümkün olmayacağı vurgusudur. Bu bakımdan âyetteki الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ kelimelerini esneklik ve sınırsızlığa işaret eden mecâzın bir parçası olarak kabul etmek gerekir. Çünkü bu iki kelimeyi hakîkî anlamında kabul edip sadece “doğu ve batı” özelinde bir vurgulamanın parçası olarak görmek, muhtemel bir yanlış sebebiyle doğu ve batıya dönülebileceği ancak kuzey ve güneye dönmenin kabul edilmeyeceği sonucunu akla getirmektedir. Bu durumda doğu ve batı dışındaki yönler dönmek mümkün olamayacaktır. Aynı şekilde kible değişikliği eleştirisine cevaben nazil olan âyette Kudüs ile Mekke'nin birbirlerine göre konumları sebebiyle niçin “kuzey ve güney”in zikredilmediğinin cevabı da verilemeyecektir. İşte bu tür tereddütler sebebiyle oluşabilecek muhtemel bir metaforu da giderme adına hem âyetlerin nüzûl sebeplerini ve bağlamlarını gözeterek hem de iki kelimenin شرقا و غربا şeklindeki terkinin “her yön” anlamına gelmesinden de⁶³ yararlanarak iki kelimenin de yer aldığı terkinin esneklik ve sınır tanımamazlığa işaret eden mecâzî ifadeler olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Buna göre وَاللَّهُ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ ibaresi kuzey ve güneyi de içine alacak şekilde “bütün yönler Allah'ındır” anlamını ifade etmektedir.⁶⁴

2.2.3. Anlamsızlık ve Amaçsızlık İşleviyle Doğu-Batı

Kur'ân'da yer alan مَشْرِقٍ ve مَغْرِبٍ kelimeleri ile ilgili hakîkî ve mecâzî anlam ikileminin hissedildiği kullanımlardan biri de Bakara Suresi 177. âyettir.

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّنَّ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

Âyetteki مَشْرِقٍ ve مَغْرِبٍ kelimeleri hakîkî anlamda kabul edilip kastedilenin bilinen doğu ve batı yönleri olduğunu kabul eden bir görüşe göre bu âyette Ehl-i Kitab'a hitap edilmektedir. Âyet, batıya yani Beytülmakdis'e doğru dua eden yahudiler ile doğuya yönelerek dua eden, hristiyanların kible değişikliği sonrası ileri geri konuşup uygun olanın kendi kiblelerine dönme iddialarına cevap mahiyetinde inmiştir.⁶⁵ Bir diğer rivâyette ise âyet, yahudilerin, “Muhammed bize muhalefet ediyor, ama kiblemize uyuyor” demeleri üzerine inmiştir. Bu rivâyet kapsamında yahudilerin kıblesine yönelmenin gerekçesi olarak da Medine'de yahudîlerin kalabalık oluşu ve bu nedenle Hz. Peygamber'in onlara bir jest yapmak ve ünsiyet payda etmek için Kudüs'ü kiblegâh yaptığı fikri ileri sürülmektedir.⁶⁶

⁶² Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2/618-625.

⁶³ Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabiyyeti'l-muâsra*, 2/1193.

⁶⁴ Bu doğrultudaki anlam için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2/455-456.

⁶⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/362.

⁶⁶ Şemsüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l barî şerhu sahihi'l-Buhari*, (Beyrût: Daru'l Ma'rife, 1301), 1/421; Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık el Kamhavî (Beyrut : Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985, 1/105.

Râzî (ö.606/1210), hitabın Ehl-i Kitab'a olduğunu kabul eden bu görüşlerin yanında farklı muhataplara göre başka ihtimaller de zikretmektedir. İkinci ihtimale göre hitap müminleredir ve bu âyetle Kâbe'ye yönelmekle yükümlülük anlamında her şeyin bitmediği mesajı verilmektedir. Üçüncü ihtimale göre ise hitap umumudur ve kible değişikliğine sevinen müminlerin şahsında doğu ve batıya yönelmeden ziyade bütün ibadetlerin ve diğer kulluk vazifelerinin tam yapılması gerektiğine dikkat çekilmektedir.⁶⁷

Tefsirlerdeki bu görüşlere göre مَشْرِق ve مَغْرِب kelimelerinin içinde bulunduğu cümlenin hakîkî anlamda "doğu ve batıya yönelmek" anlamını ifade etmesi de mecâzî anlamda sonrasındaki iman, ibadet, bireysel ve sosyal ahlak ile ilgili yapılması gerekenleri ihmale sebep olan bir tavır anlamına gelmesi de mümkündür. Hangi anlamın kastedildiği noktasında âyetteki "iyilik" kavramı belirleyici konumdadır. Zira doğu-batı kavramları "iyilik" ile ilişkilendirilmekte ve iyiliğin tanımı doğu-batı kavramları üzerinden yapılmaktadır. Bilindiği üzere "iyilik" "karşılık beklemeden yapılan yardım, lütuf, kerem ve ihsan" olarak tanımlanmakta, dolayısıyla iyilik yapan insana da "iyi insan" denilmektedir. Bu nedenle insanların arzu ve isteklerini yerine getiren, onlara yardımda bulunan ve bir şekilde faydası dokunan herkes, iyi insan olarak bilinmektedir. Kur'ân'da genel olarak kavram tanımlaması yapılmadığı halde bu âyette olduğu gibi istisna sayılabilecek az sayıdaki kavram tanımlanmaktadır. Âyetteki "birr" kavramının tanımı da bu istisnalar kapsamındadır. Türkçe'ye "iyilik" diye çevrilen bu kavramın âyette kategorik olarak iki anlama gelebilecek bir üslupla ifade edilmiş olması, dikkat çekici bir özellik taşımaktadır.

Âyetin çevirilerinde de iki farklı anlam ortaya çıkmaktadır. Bazı meallerde "iyilik (birr), yüzünüzü doğu ve batı yönüne çevirmenizden ibaret değildir. Asıl iyilik, bir kimsenin Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba, peygamberlere iman etmesi; çok sevdiği, ihtiyaç duyduğu malından akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenmek zorunda kalanlara, (hürriyetine kavuşmak için sahibiyile sözleşme yapan) kölelere vermesi, namazı kılması, zekâtı vermesi, söz verdiğinde sözünde durması, özellikle darlık ve sıkıntıda, hastalıkta, savaşta sabretmesidir. İman ve iyilik davasında olanlar işte bunlardır. Takva sahipleri de bunlardır"⁶⁸ şeklinde bir anlam verilirken; bazı meallerde ise "Yüzlerinizi doğudan yana ve batıdan yana çevirmeniz iyi olmak demek değildir. Lakin iyi olan, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitab'a, peygamberlere inanan; O'nun sevgisiyle, yakınlarına, düşkünlere, yolculara, yoksullara ve köleler uğrunda mal veren; namaz kılan, zekât veren ve ahidleştiklerinde ahidlerinde vefâ gösterenler, zorda darda, savaş alanında sabredenlerdir. İşte onlar doğru olanlardır ve sakınanlar ancak onlardır"⁶⁹ şeklinde bir anlamın verildiği görülmektedir.

Bu iki mealden ilkinde iyilik, şahsın tutum ve davranışları üzerinden; diğesinde ise bizzat şahıs üzerinden anlamlandırılmaktadır.⁷⁰ Daha açık bir ifade ile bu meallerden ilkinde şahsın davranışları, diğesinde ise şahsın bizzat kendisi öne çıkartılmakta; iyilik tanımı buna göre yapılmaktadır. Aralarında bir nüans farkı olsa da sonuçta gerçek iyiliğin, "iyi kimse/iyi insan olmak" olduğu; iyi

---

⁶⁷ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 5/37-38.

⁶⁸ *Yüce Kur'ân*, çev: Abdulkadir Şener vd. (İzmir: Tibyan yayıncılık 2011), el-Bakara 2/177.

⁶⁹ *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, çev: Hüseyin Atay - Yaşar Kutluay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1979), el-Bakara 2/177.

⁷⁰ Ayrıntısı için bk. Muhammed b. Aḥmed el-Ḳurṭubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006),3/54-55.

kimse olabilmek için de iman, ibadet ve ahlak sahibi olmak gerektiği vurgulanmakta; dolayısıyla iyilik, şahıslaştırılmakta ve iyiliğin tanımı da şahıs üzerinden yapılmaktadır.

Nitekim âyetin nüzûl sebebinde ve nüzûl ortamında da bu inceliğin varlığı açıkça görülüyor. Âyetin nüzûlü, daha önce de belirtildiği gibi yahudi ve hristiyanların kıblenin tahvili ile ilgili zihinleri bulandıran sözlerine karşı bir cevap niteliği taşısa da ifade ettiği anlam çok daha kapsamlıdır. Türkçe’de “sağa sola dönmek” anlamında olduğu gibi, bu âyette de doğu ve batıya dönmenin; şu veya bu düşünce ve fikirde olmanın salt bir iyilik olmadığı; asıl ve gerçek iyiliğin kimlik ve kişilik sahibi insan olmak olduğu açıklanmaktadır. Dolayısıyla doğu-batı kavramlarının bu âyette, hakîkî anlamlarında değil, mecâzî anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira âyette “doğuya ve batıya dönmek” yerine bir mü’minin hangi vasıfları taşıması gerektiği, hangi yükümlülüklerinin bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu vurgular içinde tavsiye edilenleri düşündüğümüzde ise âyetteki *بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ* ibaresiyle esasında şekli davranışların ve özden yoksun biçimselliğin reddedildiği görülmektedir.⁷¹ Buna göre “doğu ve batı tarafına dönmek” ifadesi içinde bulunduğu bağlam itibarıyla bilindik anlamda yön tayini için değil anlamsızlık ve amaçsızlığının eleştirisi için kullanılmaktadır. Zira Medine’ye göre Kudüs’ün kuzeyde; Mekke’nin güneyde oluşu da mecâzın kastedildiğine işaret etmektedir. Doğu-batı kavramları şayet gerçek anlamda kullanılmış olsaydı, olguya ters bir durum olurdu. Üstelik âyette eleştirilen sadece yahudi ve hristiyanlar özelinde “doğuya ve batıya dönmek” olsaydı buna alternatif olarak âyetin Kâbe’ye yönelme tavsiyesini ihtiva etmesi de gerekirdi.

İnsan, Allah’a yürekten inanmadıktan, sözünde durmadıktan, başkalarına iyilik etmedikten sonra, sadece yüzünü sağa sola çevirmek ve şeklen ibadet yapmakla iyilik yapmış olmamaktadır. Zira Allah Teâlâ, insanın görünüşüne değil, kalbine; sözüne değil, işine bakmakta onun için de her şeyin başında niyet, samimiyet ve ihlas gelmektedir. Hz. Peygamber’in “Ameller niyetlere göre değerlendirilir”⁷² sözü de buna işaret etmektedir.⁷³ Dolayısıyla âyette, şekil olarak yönünü doğu veya batıya çevirmenin iyilik olmadığı; zira formel ve mekanik tarzda yapılan amellerin bir değer ve anlam ifade etmediği; buna mukabil içinde iman, ibadet ve ahlakî erdemlerin bulunduğu tutum ve davranışların, samimiyet ve ihlasın ya da bu erdemlere sahip bir kişiliğin ancak gerçek iyi olduğu açıklanmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber’in “Birr, ahlâk güzelliğidir”⁷⁴ sözü de bu yoruma ışık tutmaktadır. Daha açık bir ifade ile iyiliğin, sadece muhtaçlara, hayır kurumlarına yardım etmek veya bir kişinin sıkıntısını gidermek olmadığı, bilakis gerçek iyiliğin iyi insan olmak olduğu, bunun için de insanın inanması, ibadet etmesi, ferdî ve sosyal ahlaka sahip olması gerektiği ifade edilmektedir. Bu nedenle Allah Teâlâ, “Siz yalnız iyilikte, güzellikte ve takva konusunda birbirinizle yardımlaşın, fakat günah işlemede ve düşmanlıkta yardımlaşmayın. Allah’ın yasakları konusunda sorumlu, duyarlı, bilinçli olun”⁷⁵ buyurmaktadır.

⁷¹ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/264.

⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Sıdkı Cemîl el-Attâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), “İman”, 41 (No.54).

⁷³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 1/288.

⁷⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, nşr. Sıdkı Cemîl Attâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr 1424/2003), “Birr”, 2553.

⁷⁵ el-Mâide, 5/2.

Bu nedenle Kur'ân, "İyi sayılan bir söz ve bir başışlama, arkasından eziyet gelen bir sadakadan daha hayırlıdır"⁷⁶ ilkesini insanlara bir davranış tarzı olarak önermektedir. Zira iyi insan olmak, İslam'la olan ilişkimizi, menfaatten bağımsız bir tavır, bir erdem hâline getirmek ve bunları içselleştirmekle, daha açık bir ifade ile İslâmî kavramlara yeterince sahip olmakla mümkün hâle gelecektir. Nitekim Hamdi Yazır (ö.1942) da tefsirinde "Bu âyet-i kerîme, sarâhaten veya delâleten bütün kemalâtı beşeriyeyi havidir. Buna işaretlen aleyhisselat-ü vesselam Efendimiz, 'Her kim bu âyet ile amel ederse imanını kemale erdirmiş olur"⁷⁷ diyerek bu konuya dikkat çekmektedir.

2.2.4. Genele İşaret Eden (Hep ya da Hiç) Doğu - Batı

Kelime olarak "doğu ve batı" anlamlarını ifade eden ancak kastedilen anlam itibarıyla mecâzın da ihtimal dahilinde olduğu ve bu sebeple de muhatap nezdinde metaforun oluşabileceği kullanımlardan biri de Nûr suresi 35. âyettir. İki kelimenin âyet bütünlüğündeki yeri ve genel olarak tercih edilen lafzî çevirisi şu şekildedir;

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali şudur; içinde kandil bulunan bir kandillik düşünün, kandil bir fanus içinde, fanus ise inciye andıran bir yıldızdır; Onun yakıtı, **doğuya da batıya da ait olmayan**, yağı neredeyse ateş değmese de ışık verecek mübarek bir zeytin ağacının yağıdır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller verir, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir".

Âyetteki شَرْقِيَّةٍ ve غَرْبِيَّةٍ kelimelerinin hakîkî anlamları doğrultusunda kullanıldığını kabul eden görüşler mekân, güneşi alma durumu ve uygulama olmak üzere 3 husus üzerinde yoğunlaşmaktadır. Mekânı öne çıkaran görüşe göre ağacın vasfı olan شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ ibaresi Şam bölgesine işaret etmektedir. Zira Şam ne doğudadır ne batıdadır ve bu konumu zeytinin en iyisinin orada yetişmesini sağlamıştır. Güneşi alma durumuna göre ise, tefsirlerde birçok ihtimale yer verilmektedir. Bu kapsamdaki görüşlerde ibaredeki شَرْقِيَّةٍ güneş almayı غَرْبِيَّةٍ ise güneş almamayı (gölge) ifade etmektedir. Bulunduğu yerin dağlık, çalılık, düz arazi vs. olmasına ve sabah-akşam vakitlerine göre شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ ibaresinin bazıları hiç güneş almamaya, bazıları her daim güneş almaya, bazıları da yerli yerinde ve alması gerektiği kadar güneş almaya işaret ettiğini savunmuştur.⁷⁸ Uygulama esaslı görüşe göre ise, âyetteki "ağaç" Hz. İbrahim'i temsil etmektedir. Onun bir vasfı olan شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ ibaresi de hem hristiyanların yaptığı gibi doğuya doğru yönelmediğini hem de yahudilerin yaptığı gibi batıya dönerek namaz kılmadığını aksine onun namazda Ka'be'ye yöneldiğini anlatmaktadır.⁷⁹

İbaredeki iki kelimeyi mecâzî bir anlatımın parçası kabul eden görüşlerde de hakîkî anlam esaslı iddialarda olduğu gibi bir çeşitlilik söz konusudur. Bu doğrultudaki bir görüşe göre âyetteki

⁷⁶ el-Bakara,2/263.

⁷⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 1/599.

⁷⁸ Bu görüşlerin ayrıntısı için bkz. Zemaşşerî, *Keşşâf*, 4/306-307; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 23/237-238; Kırtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/259-260.

⁷⁹ Bkz. Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 3/200; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 23/238; Kırtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, 25/266.

ağaç, Kur'ân'ın temsilidir. Bu durumda Kur'ân'ın bir vasfı olan *لَا شَرْقِيَّةَ وَلَا غَرْبِيَّةَ* ibaresi ise onun doğuya ya da batıya ait olmadığına yani evrenselliğine işaret etmektedir.⁸⁰ Bu durumda ibare ile “her daim” anlamı kastedilmiş olmaktadır. İbareyi Kur'ân'ın Allah katından olduğunun beyanı şeklinde kabul eden görüş de bu kapsamda değerlendirilebilir.⁸¹ Âyetteki “ağaç”ı gerçek anlamıyla *لَا شَرْقِيَّةَ وَلَا غَرْبِيَّةَ* ibaresini mecâz anlamıyla kabul eden görüşe göre ise bu ibare, söz konusu ağacın dünyada değil cennette olduğuna dikkat çekmektedir.⁸² Bu durumda ibare “hiçbir yer” anlamını ifade etmiş olmaktadır.

لَا شَرْقِيَّةَ وَلَا غَرْبِيَّةَ ibaresi ile ilgili zikredilen gerek hakîkî gerekse mecâzî anlamdan birini diğerlerine tercih etmeyi kolaylaştıracak sağlam bir gerekçenin olmaması muhatapta hangi anlamın tercih edileceği hususunda bir ikilem oluşmasına sebep olmaktadır. Zira ne iki kelimenin diğer kullanımları ne de nakle dayalı bilgiler kastedilen anlamın netleşmesinde yeterli olmamaktadır. Bu sebeple kanaat belirtmede gözetilmesi gereken tek kriter âyet bütünlüğüdür. Çünkü âyetin bütününe dikkat çeken benzetmeler ve temsili anlatım, konumuz olan bu ibarenin de mecâzî anlamda kabul edilmesini daha kuvvetli bir ihtimal hâline getirmektedir. Zira âyetin tamamında dikkat çeken mecâz ve temsilin bu ibareye de teşmil edilmesi dışında bir anlamı diğerine tercih ettirici bir gösterge bulunmamaktadır.

Sonuç

Kur'ân âyetlerini anlamada farklı sebeplere istinaden tarihi süreçte birçok örneği ile karşılaştığımız üzere zaman zaman bazı problemler söz konusu olabilmektedir. Bu problemlerin sebeplerinden biri de bazı kelimelerle ilgili hakîkât ve mecâz ayırımını yapamamaktır. Kur'ân'da hakîkat ve mecâz ayırımının açık bir şekilde yapılamaması sebebiyle bazı eksik anlamaların söz konusu olduğu kelimelerden ikisi de “doğu-batı” kelimeleridir. Bazı âyetlerde hakîkî bazı âyetlerde ise mecâzî anlamıyla yer alan bu iki kelimenin bütün âyetlerde eş değer görülmesi, kullanımına bağlı mecâzın gözetilmemesi bazen muhatapın alması gereken mesajı almasına engel bir durum oluşturabilmekte, bazı anlam boşluklarını ve soruları gündeme getirebilmektedir. Bu açıdan bu iki kelime, hangi anlamda kullanılıyorsa o doğrultuda anlamlandırılmalı ve âyetin vermek istediği mesaj tam olarak yansıtılmalıdır.

İki kelimenin âyetlerde hangi anlamıyla yer aldığı en önemli işareti, Kur'ân genelindeki kullanımındır. Zira birçok âyette geçen bu iki kelime bazen diğeri olmadan tek başına bazen ise aralarındaki atıf vavı ile birlikte bir kalıp olarak yer almaktadır. Tek başına kullanıldığı âyetlerde *شرق* kelimesi farklı türevleri ile birlikte “doğmak, parlamak, aydınlatmak, güneşin doğduğu yer/zaman, doğu” gibi anlamları ifade etmektedir. *غرب* kelimesi ise kullanıldığı bağlama göre farklı türevleri ile birlikte “batmak, kaybolmak, kararmak” gibi anlamları ifade etmektedir. Kelime tek başına kullanıldığı bazı âyetlerde güneşin battığı yer/zaman ile yön olarak “batı” anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamdaki kullanımlarda mecâz söz konusu olmadığından kelimeler taşıdıkları hakîkî anlamlarıyla kolayca anlaşılabilir. Tefsirlerde bu anlamıyla kullanıldığı âyetlerde herhangi bir ihtilaf görülmemektedir.

⁸⁰ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, 2/716.

⁸¹ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 17/307, 312-313.

⁸² Bu görüş için bkz. el-Ezherî, *Tehzibü'l-luğa*, 8/319; Ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 23/237; Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/259.

İki kelimenin aralarındaki atıf vavı ile birlikte oluşturduğu kalıplarda ise her ne kadar tefsirlerdeki tercihler neticesinde hakîkî anlam ile mecâzî anlamın hangisinin doğru olduğu noktasında bir ikilem yaşansa da bunların mecâzî ifadeler kabul edilmesi daha doğru bir sonuç vermektedir. Çünkü bu iki kelime bir arada kullanıldığında, "doğu batı" şeklindeki iki uçtan ziyade mecazen daha geniş bir anlam ifade etmektedir. Yön olarak ikisinin tek başına ifade ettiği kadar çok daha fazlasını ifade eder hâle gelmektedir. ikisinin beraber kullanıldığı kalıplar ve mecâzî ifadeler sadece doğu ve batıyı değil kuzey ve güneyi de içine alacak bir genişliği, hatta bazı durumlarda sınırsızlığı yansıtmaktadır. Ayrıca bu iki kelimenin kalıp ifade olarak ve mecâzî anlamda kabul edilmesi neticesinde âyetten çıkarılan genişlik, esneklik, anlamsızlık ve genele işaret hem bağlamına uygun düşmekte hem de muhtemel yanlışları ve yanlış anlamaları bertaraf etmektedir. Ancak bu şekilde bu iki kelimenin geçtiği âyetler, bağlam başta olmak üzere birçok kriter aracılığıyla kastedilen anlam ve verilmek istenen mesaj doğrultusunda anlaşılabilir olmaktadır.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*. 21 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2003.
- Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Nşr. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali. *Ahkâmu'l Kur'ân*. Thk. Muhammed es-Sadık el Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut : Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı*. Çev:Cahit Koçtak - Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbü'l-luğa*. Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, ts.
- Halil b. Ahmed, Ebû 'Abdurrahman el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'Ayn*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib. *el-Muḥarreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'Azîz*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ḥayr, 2007.
- İbn Hacer, Şemsüddin Ahmed b. Ali. *Fethu'l barî şerhu sahîhi'l-Buhari*. Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1301, 1/421
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Komisyon. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*. Çev. Hüseyin Atay – Yaşar Kutluay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḥur'ân*. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2006.
- Küçük, Ahmet. "Kur'ân'da Doğu-Batı ve Aydınlanmanın Kaynağı", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2006), 181-196.
- Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vilâtu ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nuket ve'l-uyûn*, 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye - Müessesetu'l-Kütübi's-Şekâfiyye, Beyrût ts.
- Muḳâtil b. Süleymân. *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Maḥmûd Şeḥhate, 5 Cilt. Beyrût: Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 2002.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*, nşr. Sıdkı Cemîl Attâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr 1424/2003.
- Ömer, Ahmet Muhtar. *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabiyeti'l-muâsıra*. 4 Cilt. Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 1429/2008.
- Râğıb Isfehânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muḥammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1435/2014.
- Râzî, Faḥruddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Taberî, Muḥammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.
- Tokur, Behlül. "Kur'ân'da Soru Kalıpları ve Metaforlar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 105-118.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, ts.
- Yüce Kur'ân. Abdulkadir Şener vd. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2011.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Kur'ân Tefsiri*. 14 Cilt. İzmir: Anadolu Yayınları, ts.
- Zemahşerî, Carullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyuni'l-ekavil fî vücûhi't-te'vîl*. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998